

Opra Zsuzsanna

A soproni Szentlélek-templom Dorffmaister-falképeinek restaurálástörténete¹

„A restaurálás az a művelet, amelynek meg kell őriznie a műemlék kivételes jellegét azzal a céllal, hogy konzerválja és feltárja annak esztétikai és történeti értékét. A régi állapot és a hiteles dokumentumok tiszteletben tartására támaszkodik, de megáll ott, ahol a hipotézis kezdődik.”²

A soproni Szentlélek-templom falképeinek megfestéséről szóló szerződés 1782. május 4-én jött létre Dorffmaister István és Paulus Wachter plébános között.³ A szerződésben foglaltak szerint a festő 600 forint díjazásért „az első kupolába az Angyali üdvözetet, az utolsóba a Tisztulást, a középsőbe (mely olyan nagy, mint az előző kettő) pedig Mária koronázását, a négy evangélistát, a falakon, az ablakok alatt pedig a négy egyházatyát” festi meg. A „főoltár fölött a négy fő erény, úgy mint bölcsesség, erősség, igazságosság és mértékletesség, a kórus mellvédjén kő módjára festett angyalok és zeneszerszámok, és végül minden további oldalfalra al-antique architektúra” kerül megfestésre. Amennyiben a győri püspök jóváhagyja a templom bővítését, akkor a festő további 70 forintért „a szentély kupolájára a három isteni erényt: hitet, reményt és szeretetet”, az egyik oldalfalára „Ábrahámot és fiát, Izsákot, a másikra Melkizedeket Ábrahámmal” festi meg. A 670 forint átvételét Dorffmaister 1782. október 12-én nyugtázta a szerződésen. A mester szignója a hajó harmadik boltszakaszán olvasható: „Ste Dorfmaister III.man (?) pinxit

1. kép. Az Angyali üdvözet részlete. 1912–1916 között, Forster Központ, Fotótár

¹ A tanulmány a *Barokk freskófestészet Magyarországon* című, 75.646 sz. OTKA kutatási program keretében készült.

² Nemzetközi karta a műemlékek és műemlékhelyszínek konzerválására és restaurálására (Velencei Karta), 1964. In: *Karták könyve*. Budapest, ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, 2002. 17.

³ A német nyelvű szerződést közli: *Sopron és környéke műemlékei*. Szerk. DERCSÉNYI Dezső. Írta: CSATKAI Endre et al. Budapest, Akadémiai, 1956 (Magyarország műemléki topográfiája, II). 379.

1782.” Az értelmezhetetlen felirat azonban valószínűleg félreértésen alapul. Egy 1890–1910 között készült fényképen⁴ jól olvasható a feltehetően eredeti szignó: „Ste Dorffmaister inven[it] et pinxit”, így látható a felirat az 1912–1916 között készült fényképeken is (1. kép).⁵ Érdeemes tehát a „színfalak mögé” tekintve felderíteni, milyen beavatkozások során alakult ki a mai állapot. A falképek keletkezése szempontjából felbecsülhetetlen jelentőséggel bír a keletkezésükkel kapcsolatos forrás. Művészettörténeti értékelésükhöz azonban éppen ennyire fontos ismerni az utóéletükre vonatkozó dokumentumokat is.

A falképek restaurálásai

A falképek helyreállítására vonatkozó legkorábbi adatunk 1872-ből származik.⁶ Ez azonban mindössze az évszám, amit Dorffmaister 1782-es évszámmal ellátott szignója alá festettek és egy 1890–1910 között készült fényképen látható.⁷ A felújításról nem rendelkezünk több információval, és ma már az évszám sincs meg, a következő restauráláskor ugyanis eltűntették.⁸

Az újabb restaurálásra 1911-ben került sor a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) felügyelete alatt. A restaurálás elvégzésére ifj. Storno Ferenc festőművész, a MOB levelező tagja ajánlkozott. Azonban a személye ellen felmerülő aggályok miatt, miszerint „biztos elrontja az egész templomot”, a munkálatokkal Kern Péter festőművészt bízzák meg, „ki a bizottság felügyelete alatt hasonló munkákat már sikerrel végzett.”⁹ A munkák felügyeletére – nyilván az esetleges konfliktus elkerülése végett – Storno Ferencet kérték fel.¹⁰ Storno a restaurálás befejezése után a „felügyelettel járó fáradozásért” 2000 korona tiszteletdíjat kért a MOB-tól. A Bizottság a kifizetést elutasította, tekintettel arra, hogy Stornót a MOB levelező tagjaként kérték fel a szakértői munkára, valamint az aránytalanul magas tiszteletdíj kifizetésére nem született előzetes megállapodás.¹¹

A felújítás pozitív fogadtatásban részesült, mind a szakma, mind a közönség körében. 1912-ben a restaurálásról dr. Éber László, a MOB előadója készített felülvizsgálati jelentést. Mint írta: „a munkákat a megbízott festőművész gonddal és szakértelemmel végezte. A boltozatokat díszítő nagy, figurális festmények a reájuk üledett piszoktól és az 1871-ben helytelenül végzett restaurálás nyomaitól megszabadítottak, ott, ahol feltétlenül szükséges volt, a pótlások elvégeztettek, de a festmények eredeti jellege híven megóvatott. [...] a festmények színeit Kern nem frissítette föl – mi különben csak a kellenél messzebb menő átfestéssel lett volna elérhető – úgyhogy azok az idő által némileg megfakult freskók hatását mutatják.” A látszatarchitektúra felújításával kapcsolatban megjegyezte: „ezeknek a részeknek gondos, mindenhol a régi nyomokon járó megújítása az egyöntetűség kedvéért az egész architektonikus-ornamentális dísz átfestését tette szükségessé. Ennek következtében maguk a nagy festmények némileg halványaknak tűnnek fel a frissebb jellegű keretben, de ez egyrészt elkerülhetetlen volt, más-

⁴ Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltató Központ (a továbbiakban Forster Központ), Fotótár, 10.287.

⁵ Forster Központ, Fotótár, 7.467. A szakirodalom a szignót „Stephan Dorffmaister invenit et pinxit”-nek határozza meg. CSATKAI 1956. i. m. 382; HOLZHOFFER Evelin: *Sopron. A Szentlélek- és a Keresztelő Szent János-templom*. Budapest, TKM egyesület, 1998 (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára, 591).

⁶ Csatkai Endre szerint a restaurálás ideje: 1871. CSATKAI 1956. i. m. 380.

⁷ Forster Központ, Fotótár, 10.287.

⁸ A Szentlélek-templom és plébánia iratanyaga sajnos nincs kutatható állapotban, a rendezés után elképzelhető, hogy további adatok kerülnek elő ezzel a restaurálással kapcsolatban.

⁹ Kern Péter 1907-ben restaurálta a szigetvári plébániatemplom Dorffmaister-freskóit. GRANASZTÓINÉ GYÖRFY Katalin: *Szigetvár, plébániatemplom*. Budapest, TKM egyesület, 1999 (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára, 627). 8.

¹⁰ Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1911/164. (a továbbiakban: MOB).

¹¹ MOB 1912/195.

részét előrelátható, hogy aránylag rövid időn belül a helyes egyensúly helyre fog állani.” Méltatta a korábban jelentősen szennyezett oldalfalak figurális díszítésének szakszerű helyreállítását, majd jelentését a következőkkel zárta: „Általában nyugodt lelkiismerettel jelenthetjük ki, hogy a templom, melynek belső berendezését a hitközség egyidejűleg illően helyreállította, megkapó, ünnepies hatást gyakorol és díszére válik Sopron városának, mely a végzett helyreállítás révén Dorfmeister e szép alkotását valósággal visszanyerte.”¹²

A *Soproni Napló* 1912. február 16-i száma is elismerő szavakkal illette a megújult falképeket és a munkálatokat végző szakembereket, „Kern Péter hírneves festőművész” és segédjét, Kosztomlatszky Antalt, aki az architektonikus részeken dolgozott. A cikkben kiemelték a 18. századi állapot megőrzésére való törekvésüket: „A laikusoknak mindenesetre jobban tetszettek volna a rikító fényes színek, de Kern szigorúan alkalmazkodva Dorfmeister egyéniségéhez a tompított színezést tartotta szem előtt. [...] A falak ornamentikus részét Kosztomlatszky Antal fiatal festő nagy szakértelemmel végezte.”¹³

A restaurálás előtt és a nem sokkal utána készült fényképfelvételeket összehasonlítva jól látható, hogy a korábban kopott, szennyezett freskók mennyire „felfrissültek”. A boltozati képeken, ezen túlmenően, jelentős átfestésnek is tanúi lehetünk: a második boltszakasz bal oldalán, közvetlenül a mester szignója mellett, az alábukó Gonosz arca a felújítás előtt jobban magán viselte Dorffmaister stílusjegyeit.¹⁴

A restaurált falképekről kritikusanban nyilatkozott Mihályi Ernő 1916-ban, szerinte „Dorfmeister alkotásai már két restauráción estek át, itt-ott néhány alakon hiányzik is már a barok mester vonásainak biztos lendülete, színeinek élénk melegsége, de nagyjából elmondhatjuk, hogy e kettős restaurálás sem fosztotta meg értéküktől a remekbe készült alkotásokat.”¹⁵ Részletesen leírja a falképeket, és a szentély boltozatának csegelyeiben megfestett négy sarkalatos erény attribútumait is felsorolja: „Egyik mérleget, másik tükröt, harmadik álarcot, negyedik zárt tart a kezében. (Igazság, okosság, lelki erősség, mértékletesség.)”¹⁶ Az Angyali üdvözlés jelenetének bal oldali részét a következőképpen írta le: „balról egy angyal kandeláberrel kezében újí el az ördögöt s zuhanva bukik alá a gonoszság fejedelme, magával rántva a halált jelző csontvázat, mert immár testet öltött az, ki széttiporja a kígyó fejét, melynek szájából kihull a bűnbeesés almája. A fullánkját öltögető kígyót marcona férfi ragadja magával. Feljebb egy másik angyal harsonával hirdeti a földi haladóknak a nagy eseményt, a világ világosságának hajnalhasadását.”¹⁷ A Mária koronázása-jelenet átfestését igen erős mértékűnek tartotta, szerinte „szerkezeti szépsége, eget megnyitó távlata mellett ez lehetne Dorfmeister legszebb festménye, ha a restaurálás a finomságokat el nem tüntette volna. Pl. Mária alakjában van erő, de nincs meg a barokot jellemző könnyedség, úgyszintén a kép többi angyalkájáról is elmondható ez. A színezés azonban méltó a kompozíció eszméjének nagyszerűségéhez.”¹⁸ (2. kép)

2. kép. Mária koronázása, részlet. Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor

¹² MOB 1912/119.

¹³ Uo. az irat mellett.

¹⁴ Forster Központ, Fotótár, 10.287.

¹⁵ MIHÁLYI Ernő: *Dorfmeister és a barok-képirás Sopronban*. Sopron, 1916. 29.

¹⁶ Uo., 34.

¹⁷ Uo., 35.

¹⁸ Uo., 36.

A *Soproni Hírlap* 1936. április 8-i számából újabb restaurálás tervéről értesülhettek az olvasók – de a MOB is.¹⁹ Ezért a MOB felhívta Papp Kálmán plébános figyelmét, hogy a munka csak jóváhagyással és ellenőrzésük mellett végezhető el. Június 26-án levélben tájékoztatta a plébános a Bizottságot, hogy a templom falképeinek restaurálásával legényei Pintér László festőművész szándékozik megbízni, és a munkálatok „elsősorban a meglévő freskók konzerválásában és kiigazításában, továbbá a templom falfestésének felfrissítésében és a villanyvezetékek falbahelyezésében” állnának. A MOB 2-3 négyzetméternyi felületen próbarestaurálás bemutatását kérte. Felhívta ugyanakkor a plébános figyelmét, hogy a mintafelületen kívül a helyreállítandó freskókon még tisztítást sem szabad végezni. A mintafelületet a tervek szerint Mauro Pellicoli restaurátor és Szentiványi Gyula restaurátor, a MOB titkára tekintette volna meg. A mintafelület elkészülésének bejelentése azonban elmaradt.²⁰ Szentiványi Gyula 1937 júliusában a helyszínen szembe-sült azzal, hogy a MOB engedélye nélkül elkészült a teljes felújítás.²¹ Pintér László a megbízást „igen csekély összegért, mindössze 2000 pengőért vállalta”, feltehetően ezért ragaszkodott a plébános ahhoz, hogy ő végezze a munkát. Ez azonban még nem volt minden: kiderült, hogy Pintér László csak a lemosásban vett részt, a restaurálást Hoitsy Fridolin végezte.²² Szentiványi nem titkolta jelentésében a szakszerűtlen restaurálás miatti elkeseredettségét; véleménye szerint a mennyezeten lévő „összes figurális falképek restaurálása Hoitsy Fridolin csekély hozzáértéséről tanús-kodó munkája. Ez a freskó csak névleg Dorffmeisteré, eredeti állapotában teljesen kiforgatták. Az alakok nagy részét vöröses barna vonalakkal kontúrozták, a régi színeket lazúrosan fölfrissítet-ték, XVIII-ik századbéli karakteréből kivetkőztették.” Papp Kálmán plébános távollétében a jelen lévő káplánnal osztotta meg aggályait: „Közöltem vele kifogásaimat s azt is, hogy ehhez a restau-ráláshoz nincs okom gratulálni. Felhívtam figyelmét arra, hogy a munka megkezdéséről a MOB értesítést nem kapott, a próbarestaurálás bemutatása és jóváhagyása nem történt meg, s így saját maguknak tulajdonítsák, hogy Dorffmeisterjük bajba került. Mindennek elejét lehetett volna venni anélkül, hogy a munkát a vállalkozó kezéből kivegyük. Hoitsy Fridolin jó irányítás mellett jól is elvégezhette volna ezt a restaurálást.” Véleménye szerint az eredeti kép csak újabb helyreállítással volna helyrehozható.²³ E restaurálás során kapott a vizesedés következtében jelen-tősen megsérült oldalfalak alsó része „légszigetelést” és rabcivakolatot. Az emiatt eltávolított vako-laton lévő festéseket rekonstruálták.

1968-ban a falképeket az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) megbízásából megviz-sgálta Rády Ferenc restaurátor.²⁴ Megállapította, hogy a vakolatréteg általában szilárd, kevés re-pedéssel, helyenként pótlásokkal. Szembetűnőbb átfestéseket a látszatarchitektúránál figyelt meg. A festékréteg pasztelles állapotú, poros, kormos, szennyezett volt, a kötőanyag elmállott. A templomhajó bizonyos részein jól látható vakolathányokat tapasztalt, de csak az ismétlődő látszatarchitektúra területén. Hangsúlyozta, hogy az oldalfalon lévő *grisaille* képek szennyezet-tek voltak, a hordozó vakolatréteg állapota pedig kritikus. Egy esetleges restaurálás előtt szüksé-gesnek tartotta a vizesedési problémák kiküszöbölését.

A falképek felújítása legközelebb 1984-ben merült fel. Horváth József plébános tájékoztatta az OMF-et, hogy a restaurálásra a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja műleírást és költség-

¹⁹ MOB 1936/271.

²⁰ MOB 1936/661.

²¹ MOB 1937/452.

²² Hoitsy Fridolin 1884–1889 között festészetet tanult az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskolában. HELBING Ferenc (szerk.): *Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola évkönyve 1880–1941*. Budapest, 1942. 108. 1881 körül Fenczik Kornállal együtt festették a hajdúböszörményi görög katolikus templom freskóit. *Hajdúböszörmény útikalauza*. Szerk. TARCZY Péter. Hajdúböszörmény, 1993. 28.

²³ Uo.

²⁴ Forster Központ, Tudományos Irattár, OMF-iratok, 4925/1968. (a továbbiakban: OMF).

vetési tervet nyújtott be, és a munkálatokra Lente István, Németh Gábor és Bécsi János restaurátorokat jelölte ki. Hoffman Henriette és Bécsi János műleírása részletesen bemutatja a falképeket, a készítési technikát téglafalazatra vakolt, durva szemcsézetű és besimitású vakolatra festett mészszekeként határozva meg. Megállapították, hogy a felületet teljes mértékben átfestették enyves festékekkel, és regisztrálták az új rabcvakolatot a rekonstrukciós festéssel a szentély lábazati részén, kb. 2 méter magasságig. Megfigyelhetők voltak továbbá a beázások következtében keletkezett kifehéredések és sókiválások. A legnagyobb hiány vélhetően a szentély előtti boltmező (Angyali üdvözlés) oratórium felőli oldalán keletkezett. Itt a beázások miatt a vakolat meglazult, és kb. 2-2,5 négyzetméternyi felületű ornamentális festés lehullott. A boltozatok mezőin hajszálrepedések, a hevedereknél és csegelyeknél szélesebb, feltehetően szerkezeti eredetű repedések voltak láthatók, illetve a korábbi restaurálás alkalmával pótoltt vakolathiányok jelentősen megsötétedtek. Megállapították, hogy az előző restaurálás során a figurális falképeket lazúrosan festették át, míg a látszarchitektúra fedőfestést kapott. A restaurátorok az enyves átfestések eltávolítását, az eredeti réteg enyves alapozástól, szennyeződésektől és megkövesedett sórétegtől való megtisztítását javasolták, a karzataljban pedig a meszes átfestés eltávolítását. A dokumentáció aprólékosan leírja a tervezett beavatkozásokat és a felhasználni kívánt anyagokat. A terv szerint a festéshiányokat és a megkopott, de érzékelhető, nagyobb felületeket vonalkázós retussal, akriltemperával mutatják be. Azokat az elpusztult részleteket, amelyeknél kellő adat áll rendelkezésre, rekonstruálják, a lábazati rész rekonstrukcióját pedig a korábbi, 1936-ban készült rekonstrukció alapján végzik el.²⁵

1984. augusztus 4-én az OMF Bécsi János vezető restaurátor rövid műleírása és költségvetése alapján hozzájárult a szentély falképeinek restaurálásához. A hajó falképeihez ütemterv készítését írták elő, melynek tartalmaznia kell a költségeket, továbbá a szigeteléssel, vízlevezetéssel, padlóburkolat javításával és festéssel kapcsolatos valamennyi kérdésre választ kell adnia.²⁶ Sajnos sem az OMF, sem a Művészeti Alap iratanyaga között nem maradt fenn részletes dokumentáció a további restaurálásról. Elképzelhető, hogy az 1984-es, Bécsi János-féle helyreállítási terv alapján végezték el a munkálatokat.²⁷

A Harb József és Bécsi János restaurátorok tiszteletdíjának kifizetése tárgyában kelt határozatok szerint a templomhajó mennyezeti képeinek restaurálása 1986 novemberére,²⁸ az oldalalaké pedig 1987 augusztusára készült el.²⁹ E restaurálásnak állít maradandó emléket a Mária koronázása-képmező bal felső oldalán látható puttócsoportot körülölelő (és az 1986-os restaurálást megelőzően nem létező) kék szalag felirata: Harb József. A képzőművész, restaurátor életművét bemutató katalógusból tudjuk, hogy az Angyali üdvözlés jelentékek középső része nagymértékben sérült volt, Mária alakjának részlete hiányzott,³⁰ ennek helyreállításakor teljes rekonstrukció vált szükségessé.³¹ Bécsi János, az OMF hozzájárulását³² megkapó vezető restaurátor pedig – a kiállítási katalógus szerint – a falképeket keretező ornamentikát állította helyre.³³

²⁵ OMF 1984/9608.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ OMF 1986/13787.

²⁹ OMF 1987/10515.

³⁰ A restaurálást megelőző dokumentáció (OMF 1984/8410) a falképek állapotának részletes leírásakor az Angyali üdvözlés jeleneténél a díszítőfestés hiányaira tér ki, a figurális rész ilyen mérvű hiányairól, illetve a rekonstrukció szükségességéről nem esett szó.

³¹ *Harb József*. Kiállítási katalógus. Előszó: MÉSZÁROS Éva. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2001. Harb József a rekonstrukció alkalmával hasznosította Dorffmaister más művei restaurálásakor szerzett tapasztalatait (1969-ben restaurálta a novai Dorffmaister-freskókat).

³² OMF 1984/9608.

³³ *Harb József*. 2001. i. m.

A restaurálások során kialakult állapot

A részletesen ismertetett három beavatkozás következtében a falképek – azonkívül, hogy szinte teljesen elveszítették eredeti stílusjegyeiket és művészi kvalitásukat – jelentős formai, kompozicionális és tartalmi torzításokat is elszenvedtek. A falképek teljes felületén erőteljes átfestés figyelhető meg, ami szándékában az eredeti, „hibátlan” állapot összehátásának felidézését célozta meg. A részletek azonban sajnos alig emlékeztetnek Dorffmaister stílusára, és sok esetben esztétikailag is erősen kifogásolhatók (3. kép).

A szentély boltozatának „csegelyeiben” a Hit allegóriájához kapcsolódóan a sarkalatos erények szimbólumai kaptak helyet egy-egy puttó kezében. A ma látható állapot szerint jobb oldalt egyikük kezét egy bojtjal díszített párnán pihenteti, a másik puttó gombolyagot tart (4. kép). A bal oldaliak tükröt, illetve súlyt fognak. Archív felvételen³⁴ látni lehet, hogy a Lelki erősséget valójában az egyik leggyakoribb attribútuma, az oroszlán jelképezi.³⁵ Az oroszlán a felújítások során jelentős „metamorfózison” esett át, mára puha párnává változott, takaros bojtjal a mancsa vagy az orra helyén (5. kép).³⁶ A Bölcsességet jelképező tükör keretét és nyelét eredetileg két kígyó formázta.³⁷

Az Angyali üdvöletet kiegészítő, allegorikus jeleneten harsonás gyermekangyal a mélybe taszít egy kígyóba kapaszkodó, baljában íjat szorító férfit, aki magával sodor egy csontvázat is.

A csontváz a halált jelenti, a kígyó pedig, amint kiejti szájából az almát, a bűnbeesésre utal. A jelenetet tehát a Gonosz bukásaként határozhatjuk meg, ami az ősbűn és következménye, a halál legyőzését jelenti. Cesare Ripánál az Íjat az Üldözés (Persecutione) leírásánál találjuk meg, aki azért tartja kezében, mert „a távolból is sebet tud ütni gonosz szavaival”³⁸ Ebben a kontextusban a bűnnek az emberek fölötti, ma is érvényes hatalmára utalhat. A gyermekangyal mel-

3. kép. Mária koronázása, részlet. Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor

4. kép. Lelki erősség. Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor

³⁴ Forster Központ, Fotótár, 7.476.

³⁵ Az a tény, hogy Mihályi Ernő maszkként értelmezi, azt bizonyítja, hogy az arcszerűség 1916-ban még felismerhető volt. Lásd MIHÁLYI 1916. i. m. 34.

³⁶ Hasonló oroszlánfejjel találkozhatunk Nován is.

³⁷ Forster Központ, Fotótár, 7.476.

³⁸ Cesare RIPA: *Iconologia*. Ford. SAJÓ Tamás. Budapest, Balassi, 1997. 468–469.

letti, leomló babérfüzér ezzel összefüggésben talán győzelmi jelkép lehet. A mai állapotból kiinduló képleírás és ikonográfiai értelmezés azonban az archív fényképfelvételek ismeretében átértékelődik.³⁹ Az 1912-es restaurálás utáni állapotot rögzítő képen a puttó nem harsonát, hanem lángoló fáklyát tartott,⁴⁰ a Gonosz pedig mindkét kezével a bűnbeesés kígyójába kapaszkodott. Az íj szarva eredetileg a kígyó kunkorodó farka volt, az íj tehát, bármennyire illeszkedni látszott is az ikonográfiához, valószínűleg teljesen hiányzott az eredeti koncepcióból. A babérfüzér helyén ugyanez a fénykép szépen redőzött, bojtos drapériát mutat. Érdekes, azóta eltűnt motívum viszont a csontváz által tartott töviskorona (6. kép).

A rendelkezésünkre álló archív felvételek és dokumentációk alapján nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy ezekre az átfestésekre, átértelmezésekre pontosan mikor került sor. Csúpan annyit állíthatunk biztosan, hogy az 1936-os restauráláskor, vagy ezt követően készültek.⁴¹ Hatásuk azonban máig döntően meghatározza a freskók észlelését, értékelését és értelmezését. Tovább nehezíti a falképek megértését, hogy a beavatkozások – a mai elvárások szerint – alig lettek dokumentálva. Ezért vagyunk ráutalva az ezeket követő kritikákra és leírásokra, amelyek célja azonban sohasem a dokumentálás volt. A restaurálások forráskutatásokon alapuló előkészítése

sajnos még ma is kivételes a hazai műemlékes gyakorlatban, pedig a tulajdonos és a restaurátor érdeke is az lenne, hogy minél többet megtudjunk a műemlékekről, és hogy a helyreállítás kiállja a hitelesség próbáját.

5. kép. Lelki erősség. 1912–1916 között, Forster Központ, Fotótár

6. kép. Angyali üdvözlés, részlet. Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor

³⁹ Forster Központ, Fotótár, 10.287.

⁴⁰ Mihályi feltehetően a lángoló fáklyát írta le kandeláberként. MIHÁLYI 1916. i. m. 35.

⁴¹ Az alakoknak az 1936-os átfestéskor keletkezett, vörösesbarna kontúrozása még ma is jól kivehető, ezeket az 1984–1987 közötti felújításkor nem távolították el.